

Tadeusz Penkala

ZARYS KRYSTALOGRAFII

WYDANIE DRUGIE ZMIENIONE

1802003411

Pw

WARSZAWA 1976

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

Okladkę i obwolūtę projektowała

Maria Łuszczyńska

Redaktor

Teresa Bartel-Kornacka

Redaktor techniczny

Eugeniusz Szkudaj

Korektor

Lidia Czerwińska

CS-24.008

Copyright

by Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Warszawa 1972, 1976

Printed in Poland

SPIS RZECZY

Przedmowa do wydania pierwszego	9
Przedmowa do wydania drugiego	10
1. Wprowadzenie	11
1.1. Definicja kryształu	11
1.2. Przedmiot badań krystalografii	13
2. Krystalografia geometryczna	15
2.1. Prawo stałości kątów	15
2.2. Rzut stereograficzny	18
2.3. Rzut gnomoniczny	21
2.4. Czworoscian zasadniczy	23
2.5. Prawo wymiernych stosunków odcinków (prawo Haüy'ego)	24
2.6. Prawo wymiernych wskaźników, symbole ścian kryształu	25
2.6.1. Symbolika Weissa	31
2.7. Prawo pasów (prawo Weissa)	32
2.8. Układy krystalograficzne	34
2.9. Rachunek pasowy	38
2.9.1. Równanie ściany i równanie osi pasa	43
2.9.2. Reguła komplikacji Goldschmidta	49
2.10. Prawo symetrii	50
2.10.1. Elementy symetrii kryształów	51
2.10.2. Pojęcie klasy symetrii	57
2.10.3. Wyprowadzenie 32 klas symetrii stopniami symetrii	60
2.10.4. Przegląd klas i postaci występujących w układach krystalograficznych	74
2.10.4.1. Układ trójskośny	74
2.10.4.2. Układ jednoskośny	78
2.10.4.3. Układ rombowy	84
2.10.4.4. Układ trygonalny	89
2.10.4.5. Układ tetragonalny	103
2.10.4.6. Układ heksagonalny	115
2.10.4.7. Układ regularny	126
2.11. Symetria ścian; figury trawienia	142
2.12. Prawidłowe zrosty kryształów jednej substancji	144
2.13. Wpływ różnych czynników na postać zewnętrzną kryształów	151
2.14. Cechy morfologiczne kryształów rzeczywistych	152
2.15. Agregaty (skupienia) kryształów	155
2.16. Rozwiązywanie najprostszych zagadnień krystalograficznych i najważniejsze zależności matematyczne w poszczególnych układach krystalograficznych	157
2.16.1. Przykłady rozwiązywania zagadnień krystalograficznych za pomocą siatki Wulfa	157
2.16.2. Dokładne metody obliczania symboli ścian	169
2.16.3. Obliczanie stosunku osiowego i wartości kątów między osiami krystalograficznymi	171

2.16.4. Zależność między liczbami stosunku osiowego $a:b:c$ i wartościami kątów między krawędziami czworosięanu zasadniczego	173
2.16.5. Określanie położenia ściany o danym symbolu przy znanych wartościach kątów między osiami krystalograficznymi i znanym stosunku osiowym	176
2.16.6. Przejście z rzutu stereograficznego do gnomonicznego	178
2.16.7. Rysowanie kryształów	184
3. Struktura kryształów	188
3.1. Rozwój teorii budowy wewnętrznej kryształów	188
3.2. Sieć przestrzenna	188
3.2.1. Symbole węzłów, prostych i płaszczyzn sieciowych	190
3.2.1.1. Symbole węzłów	190
3.2.1.2. Symbole prostych sieciowych	191
3.2.1.3. Symbole płaszczyzn sieciowych	192
3.3. Sieć odwrotna	193
3.4. Grupy translacyjne Bravais'go	196
3.5. Symetria sieci przestrzennych	199
3.5.1. Elementy symetrii sieci przestrzennych	199
3.5.1.1. Płaszczyzny poślizgu	199
3.5.1.2. Oś śrubowa	201
3.5.2. Translacyjne powtórzenia elementów symetrii w sieciach przestrzennych	206
3.5.3. Grupy przestrzenne	208
3.5.3.1. Symbolika grup przestrzennych	210
3.6. Przykłady struktur kryształów	214
3.6.1. Klasyfikacja stechiometryczna struktur	214
3.6.2. Liczby i wielościany koordynacyjne	214
3.6.3. Najważniejsze typy struktur pierwiastków chemicznych	216
3.6.4. Najważniejsze struktury związków typu AB	219
3.6.5. Najważniejsze struktury związków typu AB ₂	221
3.6.6. Najważniejsze struktury związków typu A _m B _n C _o	224
3.6.7. Struktury krzemianów i glinokrzemianów	225
4. Analiza rentgenostrukturalna	233
4.1. Właściwości promieni rentgenowskich	233
4.2. Dyfrakcja i interferencja w sieci krystalicznej	236
4.2.1. Równania Lauego	236
4.2.2. Równanie Bragga-Wulfa	239
4.2.3. Dyfrakcja a sieć odwrotna	243
4.2.4. Natężenie wiązek ugiętych w kryształ	244
4.3. Dyfrakcyjne metody badania kryształów	245
4.3.1. Metody Lauego	245
4.3.1.1. Metoda promieni przechodzących	246
4.3.1.2. Metoda promieni zwrotnych	251
4.3.1.3. Konstrukcja Ewalda w metodach Lauego	252
4.3.2. Metoda Braggów	252
4.3.3. Metoda obracanego kryształu	253
4.3.3.1. Konstrukcja Ewalda w metodzie obracanego kryształu	259
4.3.4. Metoda proskowa Debye'a, Scherrer'a i Hulla	260
4.3.4.1. Konstrukcja Ewalda w metodzie proskowej	263
4.3.4.2. Pomiary dyfraktometryczne	264
4.3.5. Tok badania struktury	265
4.3.6. Inne zastosowania rentgenowskiej analizy strukturalnej	267
4.3.7. Dyfrakcja elektronów i neutronów	270

5. Krystalochemia	273
5.1. Zależność między rodzajem wiązań chemicznych a właściwościami fizycznymi kryształów	273
5.1.1. Zasadnicze rodzaje wiązań chemicznych	273
5.1.2. Konfiguracje elektronowe atomów	274
5.1.3. Rozmiary jonów i atomów	279
5.1.4. Potencjał jonizacyjny i elektroujemność pierwiastków	287
5.1.5. Kryształy o wiązaniu jonowym	291
5.1.5.1. Podział struktur kryształów jonowych na grupy według Eskoli	294
5.1.5.2. Reguły Paulinga	295
5.1.5.3. Woda w strukturach kryształów jonowych	297
5.1.6. Wiązania atomowe w kryształach	299
5.1.7. Wiązania o charakterze pośrednim	301
5.1.7.1. Polaryzacja jonowa	301
5.1.7.2. Wiązania wodorowe	303
5.1.8. Wiązania metaliczne	305
5.1.9. Wiązania międzycząsteczkowe	307
5.1.10. Klasyfikacja kryształów według typów wiązań i koordynacji	310
5.2. Polimorfizm	311
5.3. Izotypia, homeotypia i heterotypia	313
5.4. Roztwory stałe	314
5.5. Izomorfizm (równopostaciowość)	319
5.6. Układy częściowo izomorficzne	320
5.7. Prawidłowe zrosty kryształów różnych substancji (epitaksja)	321
5.8. Związki klatratowe	322
5.9. Morfotropia i zmiany morfotropowe	322
5.10. Metaliczne fazy stałe	323
5.10.1. Roztwory stałe metali	323
5.10.2. Fazy metaliczne pośrednie	325
5.10.2.1. Fazy pośrednie o gęstym wypełnieniu przestrzeni sieciowej	325
5.10.2.2. Fazy Hume-Rothery'ego (elektronowe)	328
5.10.3. Fazy Zintl	330
5.10.4. Struktury przejściowe i związki metaliczne walencyjne	331
5.10.5. Metaliczne fazy śródwęzłowe	333
5.11. Defekty sieci krystalicznej	334
5.11.1. Dyslokacje	336
5.12. Budowa wewnętrzna ciał o częściowo uporządkowanej strukturze	339
5.12.1. Struktura cieczy izotropowych	339
5.12.2. Struktura cieczy anizotropowych	340
5.12.3. Częściowo uporządkowana struktura związków wielocząsteczkowych	341
6. Krystalografia fizyczna	344
6.1. Gęstość	344
6.2. Właściwości mechaniczne	346
6.2.1. Łupliwość	346
6.2.2. Twardość	349
6.2.3. Odształcenia mechaniczne	353
6.2.3.1. Deformacja sprężysta	354
6.2.3.2. Deformacja plastyczna	357
6.2.3.3. Figury spekań	362
6.3. Właściwości cieplne	362
6.3.1. Rozszerzalność cieplna	362
6.3.2. Przewodnictwo cieplne	364
6.4. Właściwości elektryczne	366

6.4.1. Piroelektryczność	366
6.4.2. Piezoelektryczność	367
6.4.3. Przewodnictwo elektryczne	369
6.4.4. Półprzewodniki	371
6.4.4.1. Przewodnictwo samoistne półprzewodników	372
6.4.4.2. Przewodnictwo niesamoistne półprzewodników	373
6.4.5. Ferroelektryki	374
6.5. Właściwości magnetyczne	375
6.5.1. Diamagnetyzm i paramagnetyzm	375
6.5.2. Ferromagnetyzm	378
6.5.3. Antyferromagnetyki i substancje ferrimagnetyczne	379
6.6. Właściwości optyczne	381
6.6.1. Podział kryształów na grupy optyczne	381
6.6.2. Mikroskop polaryzacyjny	386
6.6.2.1. Mikroskop kruszcowy	390
6.6.3. Płytki krystaliczne między skrzyżowanymi nikolami	391
6.6.4. Metody określania wartości współczynników załamania światła	392
6.6.4.1. Metody mikroskopowe	392
6.6.4.2. Metoda refraktometryczna	394
6.6.4.3. Metody przyrządowe	395
6.6.5. Badania w przechodzącym świetle równoległym spolaryzowanym liniowo	396
6.6.5.1. Pomiar kąta znikania światła	396
6.6.5.2. Pleochroizm (wielobarwność)	398
6.6.5.3. Barwy interferencyjne płytek krystalicznych umieszczonych między skrzyżowanymi nikolami	399
6.6.5.4. Pomiar różnicy dróg	402
6.6.5.5. Płytki krystaliczne dające niskie barwy interferencyjne a ciała optycznie izotropowe	404
6.6.5.6. Zastosowanie płytek pomocniczych do badań kryształów w świetle równoległym	404
6.6.6. Badania w spolaryzowanym świetle odbitym	406
6.6.6.1. Zdolność refleksyjna	406
6.6.6.2. Dwójdrobienie	408
6.6.6.3. Określanie barwy	409
6.6.6.4. Trawienie powierzchni	409
6.6.7. Badania konoskopowe kryształów	409
6.6.7.1. Badania konoskopowe kryształów optycznie jednoosiowych	410
6.6.7.2. Badania konoskopowe kryształów optycznie dwuosiowych	415
6.6.8. Pomiar kąta między osiami optycznymi	423
6.6.9. Zmiana właściwości optycznych kryształów w zależności od częstości drgań fali świetlnej	426
6.6.10. Kryształy optycznie czynne	428
6.6.11. Luminiscencja kryształów	430
6.6.12. Anomalie optyczne	431
6.6.13. Zależność właściwości optycznych od struktury wewnętrznej kryształu	432
7. Kryształy w nauce i technice	434
7.1. Metody hodowania monokryształów	434
7.1.1. Mechanizm wzrostu kryształów	440
7.1.2. Wiskersy	441
7.2. Główne zastosowania monokryształów	442
Literatura	449
Skorowidz rzeczowy	452

PRZEDMOWA DO WYDANIA PIERWSZEGO

„Zarys krystalografii” jest przeznaczony dla studentów wyższych uczelni technicznych i uniwersytetów, studiujących jako główny przedmiot chemię, ceramikę, metaloznawstwo, geologię, petrologię, mineralogię i geochemię.

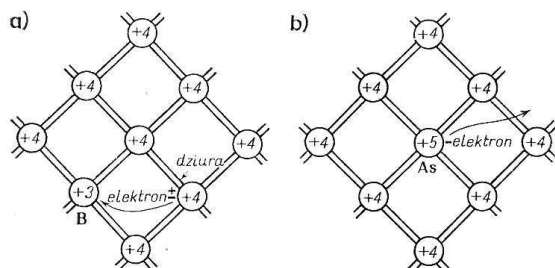
W podręczniku zostały omówione w zwięzłej formie najważniejsze działy krystalografii i metody badań kryształów. Materiał zawarty w książce daje podstawy do dalszych, bardziej szczegółowych studiów osobom interesującym się krystalografią. Na końcu książki podano zestawienie literatury podręcznikowej, czasopism i opracowań tabelarycznych z dziedziny krystalografii.

Poczuwam się do miłego obowiązku złożenia serdecznego podziękowania Panu Profesorowi Tadeuszowi Wojnie za łaskawe poprawienie i uzupełnienie tekstu. Dziękuję również serdecznie Panu Profesorowi Zbigniewowi Bojarskiemu za wnikliwą recenzję i cenne uwagi.

T. PENKALA

Warszawa, marzec 1971 r.

wartościowego (rys. 6.30b). Dodatkowe atomy pierwiastków pięciowartościowych nazywamy *donorami*, ponieważ oddają one elektrony. Półprzewodniki z domieszkami donorowymi są półprzewodnikami typu *n*, a ich przewodnictwo jest przewodnictwem elektronowym.

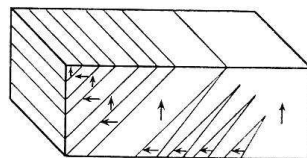
6.30. Wpływ domieszek na przewodnictwo elektryczne półprzewodnika czterowartościowego: a) powstawanie dziur w sieci półprzewodnika zawierającego domieszkę boru, b) powstawanie swobodnych elektronów w sieci półprzewodnika z domieszką arsenu

Podobny wpływ na wzrost przewodnictwa mają defekty sieci krystalicznej polegające na niedomiarze atomów jednego ze składników. Półprzewodnik taki nazywamy *niedomiarowym*, tzn. że brak w nim jednego ze składników, a występujący nadmiar drugiego składnika w stosunku do składu stechiometrycznego oddziałuje jako domieszka. Na przykład w sieci galeny PbS nadmiarowe atomy Pb są donorami, a niedomiarowe atomy S są akceptorami. Zastosowanie techniczne półprzewodników jest krótko omówione w § 7.2.

6.4.5. Ferroelektryki

Ferroelektrykami lub *segnetoelektrykami* nazywamy dielektryki krystaliczne zawierające w obrębie pojedynczych kryształów szereg *domen ferroelektrycznych*, to jest obszarów, w których istnieje samorzutna, spontaniczna, zgodna orientacja (polaryzacja) momentów dipolowych jonów wchodzących w skład sieci krystalicznej (rys. 6.31). Istnieją

6.31. Wielodomenny kryształ tytanianu baru BaTiO_3 . Strzałki oznaczają kierunki spontanicznej polaryzacji w poszczególnych domenach (wg Kittela [14])

również kryształy, które tworzą pojedynczą domenę. W przypadku nieobecności zewnętrznego pola elektrycznego poszczególne domeny wykazują polaryzację w różnych kierunkach i wskutek tego kryształ jako całość nie wykazuje momentu dipolowego. Po przyłożeniu pola elektrycznego te domeny, których polaryzacja jest bardziej zbliżona do kie-

runku pola, powiększają się kosztem domen sąsiednich, tak że ze wzrostem natężenia pola cały kryształ staje się jedną domeną ferroelektryczną. Już stosunkowo niewielkie natężenie pola zewnętrznego powoduje stan uporządkowania dipoli w całym kryształ.

Powyżej określonej temperatury charakterystycznej dla każdego ferroelektryku ruchy cieplne cząsteczek niweczą samorzutną orientację dipoli w domenach i ferroelektryk traci swoje właściwości ferroelektryczne. Kryształy ferroelektryków nie mają środka symetrii. Należą one do tych samych dziesięciu klas symetrii co piroelektryki. Ferroelektryki mają wysoką wartość stałej dielektrycznej i wykazują efekt piro- i piezoelektryczny. Typowymi ferroelektrykami są: BaTiO_3 , KH_2AsO_4 , KH_2PO_4 , KNbO_3 , $\text{LiNH}_4\text{C}_4\text{H}_4\text{O}_6 \cdot \text{H}_2\text{O}$, $\text{NaKC}_4\text{H}_4\text{O}_6 \cdot \text{H}_2\text{O}$, $(\text{CH}_2\text{NH}_2\text{COOH})_3 \cdot \text{H}_2\text{SO}_4$ i niektóre związki guanidyny, na przykład $\text{CNH}(\text{NH}_2)\text{AlH}(\text{SO}_4)_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ i $\text{CNH}(\text{NH}_2)\text{GaH}(\text{SO}_4)_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$.

Niektóre substancje krystaliczne wykazują tzw. *antyferroelektryczność* (*antysegneto-elektryczność*). Polega ona na tym, że w obrębie domen występują jednocześnie dipole o antyrównoległym (przeciwnym) kierunku momentów dipolowych, kompensujące wzajemnie swoje działanie. Antyferroelektrykami są np. WO_3 , PbZrO_3 , CaTiO_3 , CdTiO_3 , NaNbO_3 .

Ferroelektryki stosowane są głównie w elektromechanicznych przetwornikach piezoelektrycznych (ze względu na efekt piezoelektryczny), w produkcji kondensatorów ceramicznych (ze względu na dużą stałą dielektryczną) i w maszynach matematycznych jako komórki pamięciowe.

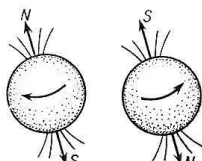
Interesujące właściwości elektryczne mają tzw. *elektrety* wykazujące stały moment elektryczny (odpowiedniki trwałego magnesu). Elektret jest dielektrykiem mającym na jednej stronie ładunek dodatni, a na drugiej ujemny. Wytwarza on w otaczającej go przestrzeni pole elektryczne. Elektrety są najczęściej bezpostaciowe, a zatem nie należy ich zaliczać do grupy ferroelektryków. Elektrety tworzą się podczas zestalania w silnym polu elektrycznym substancji lub mieszaniny substancji o cząsteczkach mających trwałe momenty dipolowe. Następuje trwałe uporządkowanie dipoli zgodnie z kierunkiem linii sił pola. Wytworzone w ten sposób momenty elektryczne elektretów mogą trwać przez wiele lat, lecz jest to stan metastabilny. Elektretowe płytki są wyrabiane np. z polimeta-krylanu metylu, polioctanu winylu lub mieszaniny wosków. Elektrety są coraz szerzej stosowane w mikrofonach, elektrometrach, dozymetrach promieniowania radioaktywnego, w elementach pamięci maszyn cyfrowych i w elektrofotografii.

6.5. WŁAŚCIWOŚCI MAGNETYCZNE

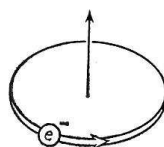
6.5.1. Diamagnetyzm i paramagnetyzm

Właściwości magnetyczne substancji krystalicznych wynikają z właściwości magnetycznych atomów, jonów bądź cząsteczek wchodzących w ich skład. Każdy elektron z otoczki elektronowej atomu wykazuje *spinowy moment magnetyczny*, gdyż elektron można traktować jako naładowaną kulę wirującą wokół ustalonej osi wewnętrznej przechodzącej przez środek kuli (rys. 6.32). Wielkość spinowego momentu magnetycznego jest dla wszystkich elektronów jednakowa. Oprócz spinowego momentu magnetycznego

każdy elektron ma jeszcze *orbitalny moment magnetyczny*, spowodowany ruchem elektronu po orbicie dookoła jądra (rys. 6.33). Ruch taki jest odpowiednikiem prądu elektrycznego płynącego w zamkniętym obwodzie, wytwarzającym pole magnetyczne. Wielkość orbitalnego momentu magnetycznego zależy od charakteru orbity. Każdy elektron można traktować jako pojedynczy mikromagnes. Natomiast moment magnetyczny atomu lub cząsteczki jest wypadkową momentów magnetycznych (spinowego i orbitalnego) wytwarzanych przez wszystkie elektrony.

6.32. Spin elektronu prawo- i lewoskrętny oraz związane z nim pole magnetyczne (moment magnetyczny spinowy)

6.33. Ruch elektronu po orbicie i związany z nim moment magnetyczny orbitalny

Jeśli w atomie istnieje parzysta liczba elektronów i elektrony te mają parami na orbitalach przeciwne spiny, to momenty spinowe elektronów znoszą się nawzajem. Dwa elektrony *sparowane* (o przeciwnym spinie) nie wytwarzają pola magnetycznego na zewnątrz atomu. Natomiast atomy, które w stanie wolnym lub w związkach chemicznych zawierają elektrony *niesparowane* – wytwarzają pole magnetyczne.

Substancje zawierające atomy o trwałym momencie magnetycznym nazywamy *paramagnetycznymi*, a substancje z atomami nie mającymi trwałego wypadkowego momentu magnetycznego nazywamy *diamagnetycznymi*. Substancje paramagnetyczne umieszczone w zewnętrznym polu magnetycznym magnesują się zgodnie z kierunkiem tego pola. Pole magnetyczne zewnętrzne usiłuje wciągnąć je do siebie w kierunku najmocniejszej części tego pola. Ciała paramagnetyczne są przenikalne dla linii sił pola magnetycznego w większym stopniu niż próżnia.

Substancje diamagnetyczne magnesują się przeciwnie do kierunku pola. Wykazują one dążność do przesuwania się w kierunku najsłabszych części niejednorodnego pola magnetycznego, a zatem pole magnetyczne stara się wypchnąć na zewnątrz. Substancje diamagnetyczne są mniej przenikalne dla linii sił pola magnetycznego niż próżnia.

Substancje odznaczające się wyjątkowo silnym paramagnetyzmem noszą nazwę *ferromagnetyków*. Substancji tych jest stosunkowo niewiele (por. § 6.5.2). Substancje ferromagnetyczne umieszczone w polu magnetycznym łatwo się magnesują, przy czym namagnesowanie utrzymuje się przez dłuższy lub krótszy czas po usunięciu pola magnetycznego.

Przykładem substancji diamagnetycznych są liczne substancje organiczne, nieorganiczne i pierwiastki, w których atomy bądź jony mają elektrony całkowicie sparowane. Diamagnetyczne są przede wszystkim atomy i jony o układzie elektronowym helowców, tj. gazów szlachetnych (8 elektronów zewnętrznych – s^2p^6). Diamagnetyczne są również wszystkie atomy i jony z ostatnim poziomem 18-elektronowym (pseudohelowce) lub

mające układ elektronowy pseudohelowców plus 2 elektrony o przeciwnych spinach na podpoziomie s ($18+2$). Właściwościami diamagnetycznymi odznaczają się substancje utworzone z omówionych atomów lub jonów.

W jednorodnym zewnętrznym polu magnetycznym, w którym umieszczono dowolny atom, pojawia się *indukowany orbitalny moment magnetyczny* każdego elektronu, zwrócony w kierunku przeciwnym do kierunku linii sił zewnętrznego pola magnetycznego. Z tego względu następuje wewnątrz ciała diamagnetycznego rozrzedzenie linii sił pola magnetycznego, w którym umieszczone jest ciało diamagnetyczne. Magnetyzm wzbudzony o przeciwnym kierunku niż pole wzbudzające nazywamy *diamagnetyzmem*. Gdy pole wzbudzające znika, atomy diamagnetyczne tracą swój magnetyzm.

Atomy lub jony paramagnetyczne mają bądź nieparzystą liczbę elektronów, gdyż wtedy nie wszystkie elektrony mogą być sparowane, bądź też mają parzystą ogólną liczbę elektronów, ale w tym przypadku na niektórych orbitalach istnieją pojedyncze elektrony o niesparowanych spinach. Paramagnetyzmem odznacza się więc jonów metali przejściowych i wewnętrznoprzejściowych, cząsteczki o nieparzystej liczbie elektronów oraz nieliczne cząsteczki zawierające parzystą liczbę elektronów, lecz niesparowane spiny elektronowe.

Ciała paramagnetyczne jako całość nie wykazują trwałego momentu magnetycznego. Jeśli jednak ciało paramagnetyczne umieścimy w zewnętrznym polu magnetycznym, to momenty magnetyczne atomów ulegają uporządkowaniu, gdyż ustawiają się zgodnie z kierunkami linii sił tego pola. Wewnątrz ciała paramagnetycznego następuje zagęszczenie linii pola. W przypadku ciał paramagnetycznych pod wpływem zewnętrznego pola magnetycznego powstaje indukowany moment magnetyczny atomów skierowany przeciwnie do linii sił pola (podobnie jak w ciałach diamagnetycznych). Moment ten jest jednak znacznie słabszy od trwałego momentu magnetycznego atomów bądź jonów paramagnetycznych ustawionych zgodnie z liniami sił pola, tak że diamagnetyzm atomów jest zamaskowany.

Również właściwości ferromagnetyczne związane są z obecnością własnych momentów magnetycznych atomów (jonów). Jednak w tym przypadku właściwości ferromagnetyczne wiążą się z istnieniem w kryształach ferromagnetyku dużych obszarów zwanych *domenami magnetycznymi*, w obrębie których wszystkie momenty magnetyczne atomów bądź jonów są skierowane równolegle nawet w nieobecności zewnętrznego pola.

Właściwości magnetyczne ciał charakteryzujemy podając wartości *przenikalności magnetycznej* μ . Przenikalność magnetyczna μ wskazuje, ile razy indukcja magnetyczna pola wytworzonego przez prąd w danym ośrodku jest większa od indukcji magnetycznej w próżni. W przypadku substancji paramagnetycznych stosunek ten jest większy od jedności, w przypadku substancji diamagnetycznych jest mniejszy od jedności, a w przypadku ciał ferromagnetycznych przenikalność magnetyczna μ osiąga wartość rzędu kilku tysięcy. Właściwości magnetyczne ciał charakteryzujemy również podając wartości *współczynnika podatności magnetycznej* κ , związanego z wartością μ następującą zależnością:

$$\mu = 1 + \kappa$$

Współczynnik κ jest dla ciał paramagnetycznych dodatni, a dla diamagnetycznych ujemny.

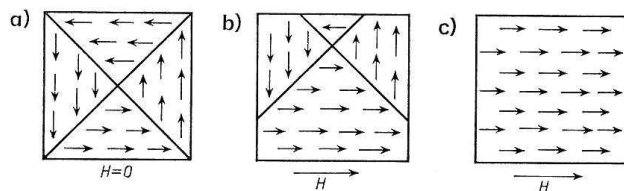
Właściwości magnetyczne kryształów dia- i paramagnetycznych, należących do układu regularnego, są niezależne od kierunku. Paramagnetyczny izotropowy jest np. piryt FeS_2 ,

a diamagnetycznymi izotropowymi są np. halit NaCl i fluoryt CaF_2 . Kryształy nie należące do układu regularnego są magnetycznie anizotropowe. Anizotropia magnetyczna występuje szczególnie wyraźnie w kryształach o strukturze warstwowej. Przemianom polimorficznym towarzyszy zmiana właściwości magnetycznych, np. cyna szara jest diamagnetyczna, a cyna biała paramagnetyczna.

6.5.2. Ferromagnetyzm

Ferromagnetyzm jest zjawiskiem związanym z istnieniem w kryształach agregatów atomów o zgodnej orientacji magnetycznej. Każdy kryształ ferromagnetyczny zawiera szereg domen, tj. obszarów, w których momenty magnetyczne wszystkich atomów paramagnetycznych są jednakowo zorientowane. Każda z domen ferromagnetycznych wykazuje trwały moment magnetyczny i jest namagnesowana do nasycenia, gdyż wszystkie magnesy elementarne (atomy paramagnetyczne) są samorzutnie uporządkowane bez udziału pola zewnętrznego. Podstawową cechą ferromagnetyzmu jest zatem *spontaniczne namagnesowanie w domenach* w nieobecności zewnętrznego pola magnetycznego. Wymiary domen magnetycznych nie przekraczają na ogół 0,05 mm.

Gdy całe ciało ferromagnetyczne nie jest jeszcze namagnesowane, wówczas domeny magnetyczne są zorientowane przypadkowo, a wypadkowy moment magnetyczny całego ciała ma wartość zerową (rys. 6.34a). Pod wpływem zewnętrznego pola magnetycznego H rozrastają się domeny o namagnesowaniu zgodnym z kierunkiem pola zewnętrznego kosztem domen o innym ustawieniu elementarnych magnesów (rys. 6.34b). Oprócz tego przy większym natężeniu H zewnętrznego pola następuje obrót domen w kierunku pola. W stanie nasycenia magnetycznego całego ciała wszystkie domeny mają jednakową orientację (rys. 6.34c).

6.34. Poszczególne etapy magnesowania ferromagnetyku. Strzałki oznaczają elementarne magnesy i odpowiadające im momenty magnetyczne (wg Cofta [8])

Ze względu na istnienie domen namagnesowanie ferromagnetyku pod wpływem tego samego pola zewnętrznego jest wielokrotnie silniejsze niż paramagnetyku. Ferromagnetyzm różni się od paramagnetyzmu tym, że do nasycenia materiału ferromagnetycznego wystarcza bardzo słabe pole, gdyż znacznie łatwiej jest obrócić elementarne magnesy w uporządkowanych już zespołach. Namagnesowanie ferromagnetyku w odpowiednich warunkach może nie zanikać po usunięciu pola zewnętrznego. Ruch cieplny atomów sprawia, że w miarę wzrostu temperatury maleje stopień uporządkowania momentów magnetycznych i powyżej temperatury, zwanej *punktem Curie* (od nazwiska Piotra Curie), kryształ traci właściwości ferromagnetyczne i staje się paramagnetykiem.

Typowymi ferromagnetykami są kryształy następujących metali: Fe, Co, Ni, Gd, Tb, Dy, Ho, Er; stopy dwu- i wieloskładnikowe tych metali, np. Fe–Ni, Fe–Ni–Co, jak również roztwory stałe uporządkowane (nadstruktury) i nieuporządkowane tych metali z pierwiastkami nie wykazującymi ferromagnetyzmu, np. Ni_3Mn , Fe_2Pt .

W ferromagnetycznych monokryształach przenikalność magnetyczna i podatność magnetyczna są zależne od kierunku pola. Kryształy regularne ferromagnetyku są magnetycznie anizotropowe, podobnie jak kryształy należące do wszystkich innych układów krystalograficznych. Na przykład w żelazie kierunki krawędzi komórki sieciowej sześciennnej są kierunkami łatwego namagnesowania, podczas gdy przekątne tej komórki są kierunkami najtrudniejszego namagnesowania. Liczba kierunków najłatwiejszego namagnesowania zależy od struktury krystalicznej (symetrii) danej substancji. Kryształy regularne charakteryzują się niezwykle symetrycznym połączeniem domen o różnych orientacjach (rys. 6.34a).

Podczas magnesowania ferromagnetyków zmieniają się warunki równowagi między jonami obsadzającymi węzły sieci krystalicznej. Zachodzi *deformacja anizotropowa*, tzn. że kryształ w polu magnetycznym zmienia w pewnych przypadkach kształt i objętość. Zjawisko to nazywamy *magnetostrykcją*. Drgania magnetostrykcyjne, czyli drgania mechaniczne powstające w ferromagnetykach podczas ich magnesowania w zmieniającym się okresowo polu magnetycznym, wyzyskuje się w magnetostrykcyjnych generatorach ultradźwiękowych. Można zaobserwować również zjawisko odwrotne – zmianę stanu namagnesowania w wyniku deformacji sieci krystalicznej wskutek działania czynników mechanicznych.

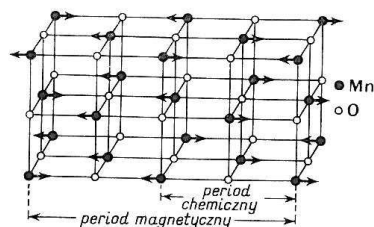
Przez magnesowanie lub roznamagnesowanie substancji ferro- i paramagnetycznych można uzyskać podwyższenie lub obniżenie temperatury. Zjawisko to, zwane *magneto-kalorycznym*, wykorzystuje się do uzyskiwania bardzo niskich temperatur zbliżonych do zera bezwzględnego. Zjawisko magnetyzmu bywa wykorzystywane do rozdzielania minerałów z rozdrobnionej mieszaniny za pomocą elektromagnesu.

6.5.3. Antyferromagnetyki i substancje ferrimagnetyczne

Antyferromagnetyki cechuje antyrównoległe uporządkowanie spinów elektronowych w domenach, tzn. że momenty magnetyczne powtarzających się translacyjnie w sieci krystalicznej atomów są ustawione w kierunkach przeciwnych. Rysunek 6.35 przedstawia strukturę domeny tlenku manganu MnO, który jest antyferromagnetykiem. Strzałki przy zaczerpniętych kółkach symbolizują momenty magnetyczne jonów manganu. Period identyczności struktury chemicznej jest dwa razy mniejszy od periodu identyczności struktury magnetycznej, gdyż dopiero co drugi jon manganu na prostej sieciowej ma ten sam zwrot momentu magnetycznego. W odróżnieniu od ferromagnetyków antyferromagnetyki nie wykazują w domenach namagnesowania spontanicznego ze względu na wzajemną kompensację momentów antyrównoległych. Przykładem antyferromagnetyków są oprócz MnO również FeO, CoO, MnS, MnSe, MnFe, FeS, CoF₂, CoCl₂, FeCl₂, FeCO₃.

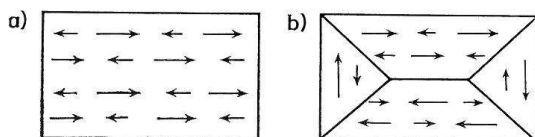
Szczególnym przypadkiem antyferromagnetyzmu jest *antyferromagnetyzm nieskompensowany*, zwany najczęściej *ferrimagnetyzmem* lub *magnetyzmem typu ferrytowego*. W ferrimagnetykach różne momenty elementarne pochodzące od niejednakowych atomów są

ustawione w domenach antyrównolegle (rys. 6.36). Elementarne magnesy o większym momencie magnetycznym są zwrócone w jedną stronę, a o mniejszym — w stronę przeciwną. Momenty magnetyczne obu rodzajów odejmują się, ze względu na przeciwne ustawienie (częściowa kompensacja), tak że moment wypadkowy domeny jest mniejszy niż w ferromagnetykach.

6.35. Struktura tlenku manganu MnO , typowego antyferromagnetyku (wg Kitajgorodskiego [13])

Ferrimagnetykami są najczęściej niektóre stopy metaliczne (np. FeNi), niektóre siarczki (np. Fe_7S_8) i niektóre tlenki metali. Praktyczne znaczenie zyskały tlenki metali, szczególnie *ferryty*, tj. związki tlenu z żelazem i równocześnie z innym metalem. Tym drugim metalem jest zwykle Li , Mg , Ca , Mn , Co , Ni , Cu , Zn , Ba , Sr . W szczególnym przypadku „drugim metalem” może być również żelazo ($\text{FeO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3 = \text{Fe}_3\text{O}_4$).

6.36. Ustawienie elementarnych magnesów w ferrimagnetykach: a) w domenie, b) w sąsiadujących domenach

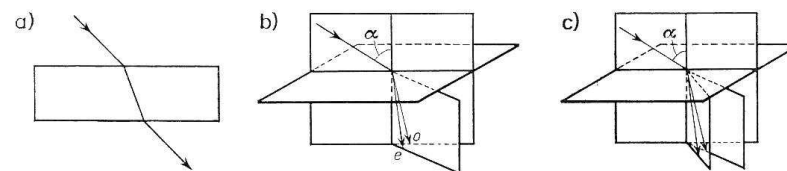
Ferryty o strukturze spinelu ($\text{MgO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$), krystalizujące w układzie regularnym, zwane *ferrospinelami*, mają wzór $\text{MeO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$ (np. $\text{FeO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$, $\text{MnO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$, $\text{CoO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$, $\text{NiO} \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$). *Heksaferryty* o strukturze heksagonalnej mają ogólny wzór $\text{MeO} \cdot (\text{Fe}_2\text{O}_3)_6$ [np. $\text{BaO} \cdot (\text{Fe}_2\text{O}_3)_6$, $\text{SrO} \cdot (\text{Fe}_2\text{O}_3)_6$]. *Ferrogranaty* o strukturze regularnej, takiej jaką wykazują minerały granaty, mają wzór ogólny $(\text{Me}_2\text{O}_3)_3 \cdot (\text{Fe}_2\text{O}_3)_5$, np. $(\text{YFeO}_3)_3 \cdot (\text{Fe}_2\text{O}_3)_5$. Ferryty o strukturze typu perowskitu (układ regularny) wyrażają się wzorem $\text{Me}_2\text{O}_3 \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$. Ferrytami są również niektóre roztwory stałe tlenków prostych i kompleksowych. Wśród tlenków ferrimagnetycznych istnieją związki analogiczne do ferrytów, w których rolę żelaza odgrywa chrom, mangan, wanad lub rod. Stałe odkrywane są zupełnie nowe materiały magnetyczne.

Ferryty odznaczają się dużą opornością właściwą (do $10^{12} \Omega \cdot \text{cm}$). O ich zastosowaniu praktycznym zadecydowały głównie właściwości półprzewodnikowe (por. § 7.2).

6.6. WŁAŚCIWOŚCI OPTYCZNE*

6.6.1. Podział kryształów na grupy optyczne

Kryształy należące do układu regularnego są *optycznie izotropowe*, tzn. że prędkość fal świetlnych we wszystkich kierunkach jest w tych kryształach jednakowa. Zjawisko załamania światła zachodzi w tych kryształach identycznie jak w szkłe i innych przezroczystych ciałach niekryształowych (rys. 6.37a). Kryształy należące do pozostałych układów krystalograficznych są *optycznie anizotropowe*, tzn. że prędkość fal świetlnych jest w nich zależna od kierunku.

6.37. Załamanie światła w kryształach: a) regularnych, b) optycznie jednoosiowych, c) optycznie dwuosiowych

W kryształach optycznie anizotropowych obserwujemy *podwójne załamanie światła*. Wiązka światła monochromatycznego (jednobarwnego) lub białego padając na powierzchnię graniczną rozdziela się w kryształ na dwie wiązki odchylone niejednakowo od kierunku wiązki padającej (rys. 6.37b i c). Podwójne załamanie można łatwo zaobserwować w kryształach kalcytu, gdyż wzajemne odchylenie załamanych wiązek świetlnych jest tu wyjątkowo duże. Jeśli romboedryczny kryształ kalcytu umieścimy na kartce papieru, to napisaną na niej każdą literę widzimy przez kalcyt podwójnie.

W kryształach trygonalnych, tetragonalnych i heksagonalnych jedna z odchylonych wiązek świetlnych odpowiada tzw. *fali zwyczajnej* (wiązka *o* na rys. 6.37b), a druga wiązka — *fali nadzwyczajnej* (wiązka *e* na rys. 6.37b). Wiązka światła odpowiadająca fali zwyczajnej leży w płaszczyźnie padania, a wiązka światła odpowiadająca fali nadzwyczajnej leży na ogół w płaszczyźnie niezgodnej z płaszczyzną padania. Prędkość fali zwyczajnej jest we wszystkich kierunkach jednakowa, a prędkość fali nadzwyczajnej zmienia się wraz z kierunkiem. W kryształach trygonalnych, tetragonalnych i heksagonalnych istnieje jeden kierunek, w którym obie fale zwyczajna i nadzwyczajna mają jednakową prędkość. Kierunek ten nazywamy *osią optyczną*, a omawiane kryształy nazywamy *optycznie jednoosiowymi*.

Kryształy trójskośne, jednoskośne i rombówce, zwane *optycznie dwuosiowymi*, nie wytwarzają fali zwyczajnej. Obie fale załamane mają w tych kryształach prędkości zależne od kierunku rozchodzenia się, przy czym w ogólnym przypadku obie załamane wiązki światła odpowiadające dwóm falom leżą w dwóch różnych płaszczyznach nie pokrywają-

* Bardziej szczegółowe wiadomości z optyki kryształów znajdzie czytelnik w książce: T. Penkała, Optyka kryształów, Wyd. Geologiczne, Warszawa 1955, lub w skrypcie: T. Penkała, Optyka kryształów, PWN, Warszawa 1971.